

Тема: Лексикографія кінця XVIII – початку XIX ст.

План

1. Історичні умови розвитку української мови цього періоду.
2. Словники-додатки до художніх творів, збірників народних пісень, граматик. Перекладні українсько-російські словники.
3. Лексичні матеріали при виданнях 30-40 років XIX ст. і рукописні словнички цього часу.
4. Перші самостійні словники української мови першої половини XIX ст. “Собраніє словъ малороссійскаго нарѣчія” І.Войцеховича і “Словник української мови” П.Білецького-Носенка.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в російському суспільстві посилюється інтерес до історії українського народу, його фольклору, мови. В Росії все частіше починають друкуватися пам’ятки українського письменства (напр., літопис Гр.Грабянки в «Российском магазине» 1793 р.), українські твори («Енеида на малороссійській язык перелиціюванна І. Котляревським» в 1798, 1805 і 1809 рр., збірники українських пісень і дум («Опыт собранія старинных малороссійских пѣсней» М. Цертелєва, вид. 1819 р., «Малороссійские пѣсни» М. Максимовича – 1827 р.). У 1818 р. виходить перша граматика української мови під назвою «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського. В російській періодиці («Вѣстник Европы», «Московский телеграф», «Телескоп») нерідко вміщуються українські віршовані твори, народні пісні, пояснення до українських прислів’їв і приказок, так звані анекдоти – короткі історії з українського життя та ін.

Видання українською мовою різних матеріалів, розрахованих і на російського читача, викликало настійну потребу в перекладі українських слів, у створенні відповідних словників. У кінці XVIII – на початку XIX ст. з’являється ряд перших українсько-російських словників.

Як правило, ці словники були невеликі за розміром і мали вузько практичне значення, тому що складались лише до певного твору чи збірки,

написаних українською мовою. Їх укладачами були самі автори творів чи видавці збірок.

Зрозуміло, що перші спроби створення українсько-російських словників не були досконалими. Характерною рисою всіх цих словників була довільність українського реєстру слів, порушення єдиних принципів запису, широке тлумачення окремих слів при простому перекладі основної їх маси, різнобій у наведені дієслівних форм (дієслова записані то в інфінітиві, то в 1-й ос. одн. теперішнього часу, то з поданням 2-ї і 3-ї ос. одн. теперішнього часу та ін.), а також випадковий характер граматичних пояснень.

Український реєстр цих словників переважно складається з побутових назв і загальноповживаної лексики, відмінної від російських слів.

Першим відомим українсько-російським словником був словник Ф. Туманського «Изыясненіе малороссійских реченій», надрукований в «Российском магазине» 1793 р. до двох українських пам'яток: "Объявленіе пли Манифест Гетмана Богдана Хмельницкого» (1648 р.) і "Лѣтописец Малыя Россіи» (1710р.); відомо, що цей літопис належав перу Григорія Граб'янки. Отже, словник Туманського відбиває лексику старокнижної української мови.

У словнику вміщено 278 пронумерованих слів, але пояснено на сто слів більше, отже, всіх слів – близько чотирьохсот. Надруковано словник у 5 частинах, відповідно до виходу в світ самих текстів.

Впадає в око, що словник, доданий до невеликого за обсягом «Манифеста» (на 12 стор.), містить майже таку саму кількість слів (119), як і словник до надрукованого на 300 сторінках «Летописца», який подає пояснення до 159 слів.

Це пояснюється не тільки тим, що «Манифест» вміщено в «Магазине» перед «Літописцем» і, отже, деякі перекладені в словнику до першої пам'ятки слова не повторюються в словнику до «Лѣтописца», а й різницею в часі написання обох пам'яток, яка становить більше 60 років. Перед нами

ніби ілюстрація тих змін, які відбувалися в українській літературній мові з середини XVII ст. З літературної української мови XVII ст. (старокнижної), як відомо, поступово зникали застарілі форми і не властиві їй латино-польські конструкції та лексичні полонізми.

Українсько-російський словник в «Российском магазине» певною мірою відбивав цей процес у зв'язку з надрукуванням поряд двох пам'яток, різних за часом написання.

Основну масу слів, пояснених в українсько-російському словнику «Российского магазина», становлять українські слова, напр.: *мешканья* – *жилища*; *школа* – *вред, ущерб*; *учинок* – *деяние, поступок*; *приклад* – *пример*; *боронити* – *защищать*; *гармата* – *пушка*; *килим* – *ковер*; *вже* – *уже*; *але* – *но*; *що* – *что*; *дяка* – *благодарность*; *кривда* – *обида* та ін.

У частині словника, складеній для «Манифеста» (пам'ятки 1648 р.), знаходимо пояснення і застарілих українських форм дієслів: *мусилисьмо*, *постановилисьмо*.

У словнику є також багато польських слів, наприклад: *албо*, *абысьмо*, *теды*, *мосци пане*, *папезж*, *зацний*, *барзо* та ін.; трапляються з поясненнями і інтернаціоналізми: *конституция*, *акт*, *кассую-* (від *кассация*-перегляд або скасування вищим державним органом судового рішення через недотримання або порушення правил судочинства інстанцією, яка ухвалила вирок) тощо; зрідка пояснюється походження слова: *вота* – з латинського *вотум*-жертва, *урочиста* обіцянка, рішення парламенту, міжнар. конференції, прийняте голосуванням, *офира* – з латинського *оффере*. Словник Туманського в багатьох місцях подає досить докладні пояснення українських слів, як це робиться в енциклопедичних словниках. Напр.: *брама* – *крытые градские ворота, иногда с башнею, иногда без оной, с погребями и чуланами, иногда просто со сводом*. Широко пояснюються слова *гетьман*, *гарцювать*. *Комонники*, *курень*, *полки*, *сухомельщина*, вислів *на гарматі держать* та ін.

Часто Туманський наводить порядок слова одного кореня: *дуже, дужій, недужій; мур, мурую, муровицк; скарга, скаржусь, подскаржить*. Інколи в «Ізъясненій» перераховуються кілька значень одного слова, напр.: **выб и ти** а) высѣчь; б) сгубить, изтребить; **выб ить** гроши, тиснуть монету. Дієслова записані переважно в 1-й ос. одн. теперішнього часу та інфінітиві, хоч часто наводяться і в інших формах, напр.: *подмовляю, подмовлять; супликую, супликовать; бачу, бачиш, бачить*.

В «Ізъясненій» є два пояснення особливостей української фонетики: чергування **г, к**, із **з', ц'** при відмінюванні («Малороссіяне склоненія в дательном падеже превращают буквы г на з', к на ц' и проч. н. п. **повѣситъ на палкѣ, на палцѣ, приказать слуге, служѣ, в Ахтыркѣ, в Ахтырцѣ** и проч.») та вимова українцями в дієсловах минулого часу чоловічого роду звука **в** замість російського **л**.

Слова в «Ізъясненій» розміщені ще без алфавітного порядку, не проставлені і наголоси. Але це не може применшити значення праці Ф. Туманського як **першої спроби створення українсько-російського словника**.

Приблизно в цей же час був виданий і українсько-російський словник як додаток до твору «Енеїда» І. Котляревського (1798). Це був **перший українсько-російський словник, який в українській частині широко відбивав живу народну українську мову**.

Словник (під назвою «**Собрание малороссійских слов содержащихся в Энеидѣ, и сверх того еще весьма многих иных, издревле вошедших в малороссійское нарѣчіе с других языков, или и коренных россійских, но не употребительных**») містить 970 слів, укладених уже в алфавітному порядку. Щоправда, наголос поставлений на небагатьох словах.

Більшість слів у словнику Котляревського знаходимо з перших трьох частин «Енеїди», напр.: *багацько – много, базарники – взятки, балакать*

— *калякать, брехать* — *лгать, гульвиса* — *повіса, зледащитъ* — *избаловаться, кринджолы* — *большие сани, палывода* — *пройдоха, пекло* — *ад, пил* — *нары* і багато інших.

Подекуди в російській частині словника наводяться синоніми, напр.: *годи* — *полно, довольно, сором* — *стыд, срам; змарніть* — *похудіть, известись; халепа* — *біда, напастъ* і т. п. При словах, які не мають прямих відповідників, даються і більш повні пояснення, напр.: **вирій** — мїсто, куда улетают птицы на зимовье; **запїжканная** — вино или водка, настоящая в теплі на пряных кореньях; **путывочка** — род небольших круглых яблок. Широко пояснюються також слова *бунчужный, бурьян, варенуха, выкрутасом, выступици, починок* та ін.

У словнику подаються вказівки і на іншомовне походження деяких слів: *оцет, папер (папир), турбовать* — з латинської мови; *лантух, лихтар, талирка, фартух, штурмовать* та ін. — з німецької; *барило* — з французької; *власно* — з польської.

При деяких словах наводяться фразеологізми: *ледащо* — негодяй, *пуститъся в ледашо* — зділаться негодным, *мова* — речь, *без мовы* — не говоря ни слова.

Трапляються не зовсім вдалі переклади: *нумо* — *станем, сумовать* — *разсуждать, тосковать*.

У словник потрапили і застарілі слова, що не використовуються в «Енеїді», напр.: *карук* — *клей, затемперовать* — *очинить перо, секстерень* — *тетрадка, пудофет* — *тяжелый на подъем*, але це було обумовлено самою назвою словника.

Дієслова записані переважно в неозначеній формі із закінченням **-ть(-ться)**; *похнюпитъся, повзать, одчинить, глузовать*, хоч трапляються і в особових формах, напр.: *ганю* — *порицаю, злословлю*.

У словнику відчувається намагання правильно передати і українську вимову. Але граматичних ПОЯСНЕНЬ тут ще немає. Словник, звичайно, ще

далеко не досконалий, проте він був одним з найбільш значних і відомих словників того періоду.

У перші десятиліття ХІХ ст. українсько-російські словники складались навіть до окремих од, написаних українською мовою. Такими є, наприклад, словник до оди Твердовського, виданої разом з одою росіянина Усердова («Дух россіян, или сердечныя чувства уральского плавильного мастера Усердова и запорожскаго казака Твердовекаго, изображенные стихами по случаю победы, одержанной над Бонапартием 1806 года»), на 62 слова і словник на 222 слова до оди Петра Данилевського, написаної на честь перемоги над Наполеоном у Вітчизняній війні 1812 р. і надрукованої в Петербурзі 1813 р.

Лексикографічна робота в цей час ведеться не лише над перекладними словниками. Так, у 1808 р. був написаний В. Я. Ломиковським «Словарь малорусской старины», але надрукований він був лише в 1894 р. під редакцією і з приміткою О. Лазаревського. В оригіналі цей словник має назву «О Малороссіи. О древних обычаях малороссійских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников по алфавиту». Словник складається із 70 слів і щодо опрацювання їх має характер енциклопедичного.

Більшість слів, як і зазначено в заголовку, належить до лексики на означення «службы воинской и гражданской», чинів і посад в старій Україні, напр.: *атаман, бунчук, бунчуковый товарищ, гетман, войт, ввозный, генеральная старшина, козак, канцелярия, пикинер* та ін. З побутових назв наводиться дуже мало: *копа* (грошова одиниця), *коровай, лука, коляда*. Всі реєстрові слова і пояснення до них подано російською мовою.

Словник Ломиковського може становити певний інтерес для істориків України, а також для істориків української літературної мови як пам'ятка певного історичного періоду.

Значно досконалішим щодо обсягу, упорядкування і розробки слів був на той час українсько-російський словник О. Павловського, надрукований в його «Грамматике малороссійскаго нарѣчія 1818 р.

У словнику Павловського, що складається з чотирьох частин і має багато нових рис щодо розробки слів, вміщено 1131 слово; вони розташовані за алфавітом, всі мають наголос. Часто Павловський записує поряд декілька слів одного кореня: *дрібно, дрібний; кахля, кахельний; ласоци, ласую, ласый; кат, катую* та ін.

Інколи, як це було і в попередніх словниках, Павловський подає невеликі пояснення до слів, напр.: *баиштан* — большой огород для огурцов, дынь и арбузов: *бодня* — кадка с замком, в которой хранится лучшее движимое имѣніе; *ворочок* — мѣшечек для сыра, пшена.

Новою рисою у цьому словнику є те, що автор подекуди подає іменники-назви людей за родом їх діяльності — в двох родах: чоловічому і жіночому. Пор.: *майстер, майстриха; рыбалка, рыбалчыха; маляр, малярых, рка*.

Всі прикметники, як правило, наводяться в трьох родах, причому жіночий і середній рід — обов'язково в повній формі: *брыдкый, ая, еђ; завзятый, ая, еђ; навывжѣнный, ная, неђ*.

Взагалі, в словнику Павловського помічається дотримання певної системи запису слів. Так, дієслова тут подаються послідовно в трьох формах: в 1-й ос. одн. теперішнього час), в минулому часі чоловічого роду і в інфінітиві: *брешу, хав, хать; гуляю, лав, лять; гомоню, ныв, нять; зачиняю, няв, нять*.

У цьому словнику подано вже деякі граматичні пояснення. Так, про ряд дієслів — *вадыть, верзеця, оччешицьця, прохворостить, отруїть* та ін. — автор зазначає, що вони — «глаголы недостаточные». Трапляються тут (правда, рідше, ніж у словнику при «Енеїді») і невдалі переклади, напр.: *хвостык* — хвастун; *опановать* — зашибить, ошоломить; *панькаю* — неотступно чего прошу.

Основна кількість слів знаходиться в першій частині словника, де вміщена загальноновживана лексика («Простыя слова»). У другій частині Павловський наводить «Слова, принадлежащая к Натуральной «истории» (149 слів). Це, в основному, – назви дерев, квіток, птахів, комах. Третя частина об'єднує українські імена, четверта – «Фразы, пословицы и приговорки малороссійскія».

Павловський намагається правильно передати і звучання українських слів.

Отже, словник Павловського вигідно виділяється серед інших українсько-російських словників кінця XVIII – початку XIX ст. не стільки обсягом, скільки опрацюванням слів. Тим більше це помітно, коли розглянути інші словники, які вийшли скоро після нього – словник М. Цертелева і словник І. Войцеховича.

Словник М. Цертелева (на 208 слів), складений як додаток до збірки «Опыт собрания старинных малороссійских песней» (1819 р.), має чимало недоробок: алфавітний порядок не витримується послідовно, наголос зовсім не позначається, трапляються помилки. Слова в цьому словнику взяті переважно з пісень, які увійшли до збірки. Як і в попередніх словниках, тут подаються іноді докладні пояснення слів: **барвинок** – трава, имеющая прекрасные зеленые листы и голубые цветочки; **оковыта** – хлебное вино первого сорту; **тычина** – пруттик, палочка, которую ставят для поддержания цветов та ін. Інколи пояснюються окремі словосполучення: *из ниг извалитьця* – свалится с ног, *перед меч принял* – изрубил, *теє догадав* – смекнув делом, догадался о том. Деякі слова перекладені невдало: *гирло* – горло, *плендроваты, -ать* – покорять.

На відміну від попередніх словників, де дієслова в інфінітиві подавалися лише в формі на -ть, тут наводяться паралельні форми на -**ти** і -**ть**: *выробляты, -ять; высмыкаты, -ать; гомониты, -ить; додаваты, -ать*. Але цей принцип не витриманий послідовно.

Часто дієслова подаються в тому часі і особі, в яких вони вжиті в пісні: **впадить** – бростесь; **знадобитця** – пригодиться; **обизвеця** – отозвется; **трапляється** – случается.

Є в словнику одне граматичне пояснення, а саме до дієслова **бути**: «Глагол сей в малороссийском наречіи настояща времени не имеет, в прошедшем же *быв*, а в будущем *буде*».

Деякі інші особливості української мови Цертелєв відзначає у «Предварительных замечаниях», вміщених перед словником.

Словник І. Войцеховича «Собрание слов малороссийскаго наречія», надрукований в третій частині «Трудов Общества любителей российской словесности» 1823 р., цікавий тим, то це **перший українсько-російський** словник, написаний як **самостійна праця**.

У короткій передмові автор пише, що його словник «полнейший и исправнейший» в порівнянні з попередніми словниками, які «имеют в себе много слов так называемых степовых - употребляемых только в одном краю Малороссіи, и слов, заимствованных из великороссийского наречія». У своєму словнику автор наводить слова, «кои или совсем не сходствуют с словами великороссийскими, или взятыя из словенского языка, но неупотребляемые в российском, или заимствованныя с некоторым изменением из языков: латинского, немецкого, польского, французского и татарского, и наконец слова собственно малороссийския, коренныя».

Але не можна сказати, що цей «полнейший и исправнейший» словник справді значно переважає попередні словники кількістю охоплених слів. Автор теж не ставив ще перед собою задання зібрати весь лексичний матеріал української мови, що видно навіть з його передмови. У словнику Войцеховича **1160 слів**, тобто лише на 29 слів більше, ніж у словнику Павловського.

Словник укладено досить старанно, слова розміщені за алфавітом і скрізь позначено наголос.

У словнику Войцеховича слід відзначити його пояснення, від якого кореня походить те чи інше слово. Щоправда, такі пояснення подаються лише до незначної кількості слів. Напр.: *болячка* – чирей (от слова *болеть*); *блисковиця* – молнія (от слова *блеск*), *відьма* – волшебница-колдунья (от глагола *відать*); *вовкулака* – от слова *волк*; *коваль* – кузнец (от глагола *ковать*); *ліжко* – кровать (от глагола *лежать*); *оберемок* – ноша (от слова *бремя*); *стежка* – тропинка (от славянського слова *стежа*); *некло* – ад (от глагола *неку*) та ін. Інколи пояснення Войцеховича наївні, неглибокі. Так, напр., походження слова *гайдомака* він виводить від слів *гай* і *дома*.

Позначається також іншомовне походження деяких слів: з латинської мови – *каламар*, *оковитка*, *турбовать*; з німецької – *лыхтар*, *луг* (щолок), *фварба*, *фзартух*; з французької – *барило*; з татарської *кишеня*, *кош*; з турецької – *кунтыш*. У більшості випадків це було уже, до речі, відзначено у словнику до «Енеїди» І. Котляревського.

Стосовно походження деяких слів Войцехович не має твердої думки і висловлює лише припущення, наприклад: *борошно* – мука (не происходит ли слово сие от славянского слова *брашно*); *манька* – муфта (не происходит ли слово сие от латинского слова *manus*). Зрідка Войцехович докладно пояснює значення слова: **мшанник** – место, где зимуют пчелы; **сволок** – перекладка, поддерживающая потолок в избе; **ток** – место, на котором молотят.

Войцехович, як і Павловський, іноді наводить поряд слова одного кореня: *видки*, *видкуля*, *видти*, *видтуля*; *багато*, *багацько*; *гузь*, *гузык*; *кій*, *кійок* та ін.

Майже всі дієслова подано в інфінітиві із закінченням **-ть**: **будувать** – строить; **вечерать** – ужинать; **голить** – брить; **співать** – петь, за винятком кількох слів з наголошеним кінцевим **-ти**: *густити*, *верзти*, *прягти*, *скребти*.

Войцехович дає і граматичні пояснення до деяких слів: «зась принимает дательный падеж, напр.: зась тебѣ»; «от це – вот ето (местоимение, а иногда и междометие)»; «маячит – глагол недостаточный», «почекать по большей части употребляется только в повелительном наклонении». Про слова *гроши* та *ікли* зазначено, що вони «употребляются только во множественном числе».

Недоліком словника є помилки в перекладі ряду слів, які відзначав ще Б. Грінченко.

Войцехович, як і Павловський, намагається правильно передати вимову українських слів, хоч його правопис де в чому відрізняється від правопису Павловського (**о**, **-ѣ** – на місці українського **і**, твердий **ц** в закінченнях та ін.). Взагалі в той час, як відомо, ще не були встановлені правописні норми української мови і кожен писав так, як йому здавалося зручнішим і правильнішим.

Додатком при збірці «Малороссійские пѣсни» (1827 р.) виданий «Словарь» М. Максимовича. Він охоплює до 500 слів, взятих переважно з пісень, що увійшли до збірника. Слова записані в алфавітному порядку з проставленим скрізь наголосом. Максимович рідше, ніж це було в попередніх словниках, дає детальні пояснення слів, але дуже часто пояснює походження того чи іншого слова, напр.: *вороженька*, *ворожка* від слова *ворожу*; *гадина* – від слов'янського *гад*, зм'я; *борошно* – від слов'янського *брашно*; *тютюн* (турецк., болгарск.); *фортель* (старин. польск.) і багато інших, – а також проводить паралелі з словами інших слов'янських мов. Ось як, напр., він опрацьовує слово *вечеря*: «*Вечеря*, уменьш. *вечеронька* (славян. – по-польски ; по-сербски *вечера*) – ужин. *Вечеряти* (слав., польск.) – ужинать. – Добри - вечер, (по серб, *добар вече* ибо *вече* знач. *вечер*)».

До окремих слів наводяться приклади. Так, до слова *надити*, *нажу* наводиться приклад з відомої пісні «Унадився журавель до бабиних конопель».

Дієслова подані переважно в інфінітиві з закінченням -ти або в 1-й ос. одн. теперішнього часу; *закривати, заводити, бавлюся, блукаю*.

Свій словник при збірці 1827 р. Максимович у передмові до збірки українських пісень 1834 р. називає «Начатками малоросійського словаря» і тут же говорить про своє бажання видати «общій словарь и грамматику малоросійского языка». Як один з перших учених, хто науково довів, що українська мова є окремою мовою, а не наріччям польської чи російської мов, М. Максимович глибоко розумів важливість всебічного опрацювання української мови, створення великих лексикографічних праць. Але він не здійснив цього, і наприкінці XVIII – на початку XIX ст. виходили здебільшого словники – додатки до певних творів, збірок пісень тощо. Окремі словники, що вийшли як самостійні праці, були незначні за обсягом.

Отже, мета перших словників була ще дуже вузькою – пояснити незрозумілі для російського читача українські слова, що містилися в тому чи іншому творі (щоправда, в цих словниках, напр. у словнику при «Енеїді», наявні вже деякі слова, яких немає у творах, до яких додається словник). Навіть у словнику Войцеховича, який претендував на те, щоб бути «полнейшим и исправнейшим», ще не ставиться завдання зібрати весь лексичний матеріал української мови. Це було зроблено пізніше, коли українська література збагатилася новими творами, а українська літературна мова, розвиваючись на народній основі у творчості Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка і, особливо, Шевченка, була піднесена на вищий ступінь розвитку.

Проте перші українсько-російські словники, незважаючи на загальну недосконалість і недоліки в розробці слів, мали велике значення для систематичного збирання української лексики, для дальшого розвитку української лек